

A kalotaszegi asszony: Gyarmathy Zsigáné

Íróői életpálya a 19. századi nemzetépítés kontextusában*

Bevezetés

Míg Beniczkné Bajza Lenkét írói termékenysége¹ tette híressé és utolérhetetlenné, valamint a kortárs íróók számára gyakran frusztráló jelenséggé a 19. század második felében,² Gyarmathy Zsigáné „magyarossága” révén vált a korabeli íróői paletta meghatározó jelenségévé. Nincs a 19. századnak még egy olyan íróője, akivel kapcsolatosan annyit emlegették volna a magyarosságot, mint Gyarmathy Zsigáné Hory Etelka.³

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és a Klebelsberg Kunó-ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Erről lásd tanulmányomat: Török Zsuzsa, „Legtermékenyebb összes női íróink között”. Beniczkné Bajza Lenke és a könyvípar a 19. század második felében, *It* 2015/4., 375–398.

² Beniczkné Bajza Lenke és a vele kapcsolatos kortárs íróői frusztrációk gyakran merültek fel Gyarmathy Zsigáné levelezésében. Harmath Lujza Gyarmathynéhoz írt egyik, 1890 körül keletkezett levelében panaszkolt például, hogy noha Beniczknének is küldött felkérést a *Magyar íróók album*ában való részvételre, szöveget nem kapott tőle: „Az albumba minden nevesebb és apróbb író is küldött, kivéve B. Bajza Lenkét. Miért nem küld, el nem képezem. Én felszollítottam őt is. Igaz nem nagyon rajongok érte, de mégis szerettem volna, hogy ő se hiányozzék. De csak erővel nem kérhetek munkát! Ugyhiszem elég udvariasan jártam el! Kicsinyli az én nevemet bizonytalansággal és sértéssel talán, hogy az én szerkesztésem alatt jelenjék meg a világ előtt.” Harmath Lujza Gyarmathy Zsigánénak, [1890 körül], Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága (a továbbiakban: ROL KMI), Fond 350 (Gyarmathy családi levéltár, Gyarmathy Zsigáné Hory Etelkának küldött levelek G–J 1857–1909). Az antológia végül valóban Beniczkné írása nélkül jelent meg. (*Magyar íróók albuma*, a magyar íróók műveiből összeállította HARMATH LUJZA, Légrády Testvérek, Budapest, 1890.) Szabóné Nogáll Janka a Magyar Szalon olvasóközönsége kapcsán írt Beniczkné frusztráló népszerűségéről Gyarmathynénak: „A Divat Szalon olvasóit illetően teljesen osztom a nézetedet. Bizony furcsa [olvashatatlan] s a szellemi táplálékuk valóban az, a mit említettél kedvesem. Óriási annak a jeles hölgynek a népszerűsége. Szavamra mondom, hogy 985 hölgy nyilatkozott rajongva a regényeiről. De hát ennek némileg ti is okai vagytok: Gyarmathyné, Büttner Lina, Atala, miért nem irtok többet? Lehetetlenség az, hogy ha három hivatott asszony neki fog és szorgalmasan ír regényeket, le ne győznék ezt az egyet, a kit még csak a műzsák sem segítenek.” Szabóné Nogáll Janka Gyarmathy Zsigánénak, Budapest, 1893. január 5., ROL KMI, Fond 350 (Gyarmathy családi levéltár, Gyarmathy Zsigáné Hory Etelkának küldött levelek K–Z 1860–1909) Beniczkné korabeli népszerűségének gátló hatását Persián Kálmán, Gyarmathyné életének első részletes ismertetője is kiemelte: „A prózában Beniczkné akkora hatalom volt abban az időben, hogy mellette nem bátorzkodtak a fiókjuk számára dolgozó magyar nők a világ elé lépni.” (DR. PERSIÁN KÁLMÁN, *Kalotaszeg nagyasszonyáról*, Gyarmathy Zsigánéről, Stief Jenő és Társa, Kolozsvar, 1911, 23.) Maga Gyarmathyné viszonya sem volt barátságosnak mondható Beniczknével. 1894 októberében az *Asszonyokról asszonyoknak* című kötet megjelenése előtt írta Hermann Ottónénak: „Nektek, íróő társaimnak lesz ajánlva az a kötet melyet karácsonyra Singer kiad. Ti mind – kivéve B B Lenkét – olyan jók vagytok hozzám.” (Gyarmathy Zsigáné Hermann Ottónénak, Bánffyhunad, 1894. október 16., MTA KIK Kt., Ms 5251/432.)

³ A Hory–Hóry vezetéknev kétféle helyesírása közül a tanulmányban mindvégig a rövid magánhangzós változatot használtam. A levelezésben és a családtagok névjegykártyáin is ebben a változatban szerepel

Már első regénye, *A regényes feleség* megjelenésekor nyelvezetének és témájának ezt a jellegzetességét emelte ki a kortárs kritika épp Beniczkyné Bajza Lenke regényeivel szembeállítva, akinek *Az erdei lak* című könyvéről Tolnai Lajos azt állította, hogy akár francia, olasz vagy német regénynek is bevállna, mert semmilyen honi vonás nincs benne.⁴ Az Ellenzék névtelen recenzense néhány évvel később ugyanezt a kontrasztot használta fel, hogy Gyarmathyné erényeit *Monostory Katinka* című regénye kapcsán Beniczkynével szembeállítva emelte ki:

Ha én például a Beniczkyné regényét olvasom, – úgy tetszik nekem, mintha egy darab festett világra élnék, a hol nem természetes semmi. Nem álhatom a csinált virágok mázolt színeit, kényelmetlenül találom magam a szalonok hideg és feszes légkörében és émelygek a boudoire illattól. Az embereket mintha csak dróton mozgatnák. Tempora esznek, isznak, állnak, ülnek, járnak, beszélnek stb. Van bennük angol hidegség, francia udvariasság és német melancholia a dugulásig s ha néha egy kis magyaros czafrangot is rájuk erőszakol az író, az épen úgy talál, mintha a sujtást a nadrág hátuljára pingálnák. [...]

Gyarmathyné nem azon divat után fut, a mit fennebb említék, a melyről azt mondtam, hogy az sem nem igaz, sem nem természetes, sem nem szép. Ő mindig az igazat mondja, mindig a természetest kutatja, mindig a szépet rajzolja. Az excentrikus jellemeket ép úgy nem állhatja mint a tulhajtott bonyodalmat és a képtelen meseszöveget.

Ezért lehet műveiben – noha regények is azok – többnyire inkább az életből merített *valóságot*, mint a *valószínűt*, feltalálni. És a mi páratlan becset ad munkáinak: az a *magyarosság*.⁵

A Gyarmathynéről szóló általános ismertetések is hasonló modorban nyilatkoztak róla. Páratlanul tiszta nyelvét és közvetlen környezetéből, tehát otthonából, az őt körülvevő szociokulturális világból merített témáit szinte minden méltatója írásművészetének és személyiségének megkülönböztető jellemzőjeként emelte ki. „Dicsérik őt saját művei, a női írók között páratlan szép tiszta nyelve és ama szintén nem kis érdeme, hogy műveinek alakjait és történetük helyeit mindig hazánkban keresi, nem affektálja a külföldieskedést, talál ő tárgyat és alakot ide haza is elegend, s nem megy azokért el sehova” – írta róla 1889-ben az Ellenzék ismertetője.⁶ A Magyar Bazar mint a Nők Munkaköre pedig Gyarmathyné írásainak magyarosságát másik kultúrmissziós tevékenységével, a kalotaszegi népművészet népszerűsítésével egybekapcsolva tárgyalta:

a név. (A névjegykártyák lelőhelye: ROL KMI, Fond 350, *Névjegyek 1870–1909*.) Hóry változatban, a helyesírás modernizálásával tüntették fel lexikonokban, például itt: *Magyar Asszonyok Lexikona*, összeáll., előszó Bozzay Margit, Budapest, 1931, 389.

⁴ TOLNAI Lajos, *Ujabb regényeink. A regényes feleség*. Irta Gyarmathy Zsigáné. Budapest. Révai Testvérek. 1885. – *Az erdei lak*. Regény két kötetben. Irta Beniczkyné Bajza Lenke. Budapest, Révai testvérek kiadása. 1885., Pesti Napló 1884. október 21., 1.; 1884. október 22., 1.

⁵ [n. n.], „*Monostory Katinka*.” Gyarmathy Zsigáné regénye, *Ellenzék* 1889. november 20., 1.

⁶ BOGNÁR Vilma, *Erdély nagyjai*, *Ellenzék* 1885. október 16., 1.

Teljes világeletemben szerettem azt ami régi, s mindenek felett azt, a mi magyaros: egy himzés, ha magyar a stílj, egy kancsó, ha tulipántos az oldala, már érdekes előttem. Hát aztán még egy könyv, ha tiszta magyaros a nyelve, ha közüllünk való az alakja, mily valódi élvezet nekem, hanem fájdalom, az ilyenhez még nehezebb hozzájutni, mint bármily régi himzéshez vagy ősi kancsóhoz. Különösen a regény irodalomban, Jókain s néhány más neves írón kívül ritkán találok, s épen azért esik olyan jól, hogy ezt egy általánosan kedvelt nőirónál is felfedezhettem. Midőn én a Gyarmathi [!] Zsigáné regényeit olvasom úgy érzem mintha, régen nyugvó nagymamámnak az udvarában lennék: azok a tiszteletre méltó jó magyar urnók megelevenülnek előttem, az az egyszerű, gyönyörű magyaros nyelv, úgy oda szól a szívhez. Érezzük, hogy miénk minden szó, minden alak, semmi erőltettség, semmi feltünnivágás, ez az, a mi velem együtt annyiunk szívét betölti.⁷

Gyarmathy Zsigáné magyarossága azonban már írói pályájának kezdetétől sem egy homogén nemzeti nagytáj fogalmához kapcsolódott, hanem egy földrajzilag is jól körülhatárolható régióhoz, az erdélyi Kalotaszeg vidékéhez. A kalotaszegiség identitásának mindvégig konstituáló eleme volt, és íróként is e regionális kötődés maradt életpályája sajátos, megkülönböztető jellemzője kortársai között. Amikor *A havasok alján* című elbeszéléskötete József főhercegnek írt ajánlását „A kalotaszegi asszony” aláírással jelentette meg, a Fővárosi Lapok G. szignójú recenzense a következő kommentárt fűzte az aláíráshoz:

Írónőnk már jó idő óta kedves ismerőse a magyar közönségnek, köztük a „Fővárosi Lapok” olvasóinak, kiknek számára már sok érdekes beszélyt és rajzot írt. A mi írónőink közt – bátran kimondhatjuk – neki van *legsajátosabb* stílj és kedélyvilága. Midőn magát e legújabb könyvének néhány sornyi ajánlása alatt „a kalotaszegi asszony”-nak nevezi: abban van bizonyos jogosult önérzet, mert ez a cím kétféle érdemen alapúl. Egyik az a lankadatlan és sikeres buzgóság, melylyel szülőföldjének női népiparát évek óta terjeszti és a kis faluk kunyhói számára jövedelmet szerez. A másik meg az, hogy az elbeszélő irodalomban ugyane tájnak és népnek lett specialis rajzolójává. Szívének erénye, hogy nagyon ragaszkodik a magyar föld e darabkájához, melynek hegyeit, vizeit és embereit kitartólag szereti. Nem futja tollával a messze világot; nem parádéz világfürdőkön; nagyuri szalonokban, hogy azok fölületén színeskedjék; hanem írja azt, a mit lát, érez, tapasztal, a mi szemét, szívét, kedélyét elfoglalja s bensőleg tud gyönyörködni abban, a mi a köznép körében sokat ér, mert emberi.⁸

A magyarosság Gyarmathyné írásművészetének alapvető jellemzőjévé vált. Szinte lehetetlen olyan korabeli leírást találni, amely burkoltan vagy harsányan ne ezt a jel-

⁷ BOGDÁNNÉ BR. BÁNFFY Klára, *A magyarosról regényben és varráásban*, Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre 1886. március 1., 33.

⁸ (G.), „*A havasok alján*”. *Elbeszélések a kalotaszegi népeletről*. Irta Gyarmathy Zsigáné. Budapest. 1891. Singer és Wolfner kiadása. Ára 1 frt 60 kr., Fővárosi Lapok 1891. május 3., 1.

legzetességet emelte volna ki mind prózájával, mind társadalmi tevékenységével, mind pedig személyével kapcsolatosan. Az idézetek mind a népnemzeti elv kritikai nyelvén jól ismert fordulatait kamatoztatták, vagy annak, legalábbis Gyulai Pál nézeteihez képest, egyfajta leegyszerűsített változatát. A magyarosság kritériuma ugyanis az idézett részekben legfeljebb tematikai, nyelvi, ám nem esztétikai kategóriaként jelent meg.⁹ Gyarmathyné írói életpályájának és társadalmi tevékenységének korabeli megítélése tehát voltaképpen egy erőteljes nacionalista diskurzusba íródott bele. Ebben a folyamatban pedig a magyarosság fogalma egy jól körülhatárolt, diszkurzív eljárásokkal támogatott és sajátos anyagi kultúrával rendelkező regionalitáshoz kapcsolódott. Gyarmathyné a régiót népszerűsítő prózájával és a kalotaszegi háziipar megszervezésével és népszerűsítésével Kalotaszeg vidékét tulajdonképpen nemzetképviselői pozícióba emelte.¹⁰ Más szóval: a kalotaszegi varrottas¹¹ nemzetközi elismertsége a századfordulón Nyugat-Európában és Amerikában egyaránt a magyarosság hírnökévé vált.¹²

A tanulmány azonban nemcsak abban érdekelt, hogy elmondja, hogyan vált egy sajátos erdélyi kistáj a nemzet reprezentálójává a 19. század végén. Érdeklődésem fókusza a körül a kérdés körül is összpontosul, hogyan járult hozzá e folyamat egy konkrét írói pályához. A nacionalizmuselméleteknek a tér nemzetiségítésével kapcsolatos előfeltevései szerint a nemzeti territorializáció lényege a területi elv mint abszolút mérce és szigorú norma, mely az egyént közösségi lényként csupán adott nemzetállami territórium tartozékaként ismeri el, hazájához tehát csak a területi lokalizálhatóság függvényében kapcsolja. Az egyén nemzeti és kulturális identitása is következésképp a territorializáció kontextusában artikulálódik.¹³ A tanulmány fő

⁹ Gyulai maga is felhívta a figyelmet a kritika ezen általános tendenciájára a Kisfaludy Társaság 1897. február 7-én tartott közülésén felolvasott előadásában: „Kazinczy idejében az esztétikai szempont volt a fő, a nyelvtan és a népies magyarosság mellékes, most ellenkezően a nyelvészkedés és a népies magyarosság a fő. A kritika rendesen azzal dicsér meg valamely könyvet, hogy magyarosan vagy tősgyökeres magyarsággal van megírva. De azzal nemigen bajlódik, vajjon széppróza-e, vajjon alkalmazkodik-e a műfaj sajátosságaihoz az azok a népies kifejezések a magok helyén állanak-e?” GYULAI PÁL, *Költői és szépprózai nyelvünk* = Uő., *Emlékbeszéd*, II., Franklin-Társulat, Budapest, 1914, 345.

¹⁰ Vö. T. SZABÓ Levente, „Erdély népei”. A tér ideológiai és Erdély képei az intézményesülő erdélyi turisztikai mozgalomban = Uő., *A tér képei. Tér, irodalom, társadalom*, KOMP-PRESS – Korunk, Kolozsvár, 2008, 180–185.

¹¹ A hímzéssel díszített vászonféle jelentésű varrottas kifejezést egyébként épp Gyarmathy Zsigmondné és a századforduló körüli háziipari mozgalmak népszerűsítették. Magyar Néprajzi Lexikon, V., főszerk. ORTUTAY Gyula, Akadémiai, Budapest, 1982, 492.

¹² Szintén megemlítené, hogy a Rudolf trónörökös kezdeményezéséből és közreműködésével készült *Az Osztrák–Magyar Monarchia irásában és képben* című huszonegy kötetes tekintélyes vállalkozásban Kalotaszeg bemutatása külön helyett kapott, és a rá vonatkozó *Kalotaszeg, Kalotaszeg népe* és *A kalotaszegi varrottas* című fejezeteket maga Gyarmathyné írta e sorozat egyetlen női szerzőjeként. Vö. *Az Osztrák–Magyar Monarchia irásában és képben*. Magyarország, VII., A magyar Királyi Államnyomda, Budapest, 1901, 176–182.

¹³ A tér nemzetiségítéséről nemzetközi és magyar kontextusban: LIISA MALKKI, *National Geographic. The Rooting of Peoples and the Territorialization of National Identity among Scholars and Refugees*, *Cultural Anthropology* 1992/1., 22–44. Magyarul: LIISA MALKKI, *Nemzeti földrajz. A népek gyökerei és a nemzeti identitás territorializálása a tudományos irodalomban és a menekültek között*, *Replika* 2006/56–57., 61–79. Valamint: GYÁNYI GÁBOR, *A tér nemzetiségítése. Elsajátítás és kisajátítás*, *Helikon* 2010/1–2., 239–257.

tézise, hogy a nemzetépítés 19. századi folyamatának kontextusában Gyarmathy Zsigáné e nemzetképviselési pozícióba előléptetett regionalitásból kovácsolt tökéti írói karrierének alakulásához. Vagyis, miközben írásait a régió népszerűsítésének szolgálatába állította, saját írói életpályájának és irodalmi-társadalmi megítélésének specifikumát is megteremtette. Esete azt is példázza, hogyan járulhat hozzá a 19. századi nacionalizmus kutatása írói és írónői életpályák vizsgálatához. Az alábbiakban tehát azt mutatom be, milyen helyet foglalt el Kalotaszeg a 19. századi karakteres magyar tájak között, milyen diszkurzív erőfeszítéseket tett Gyarmathyné e vidék autentikus magyarságának propagálása céljából, valamint hogy írói és közéleti tevékenysége hogyan hatott vissza saját írói életpályájának az értékelésére. A tanulmány terjedelme nem tette lehetővé Gyarmathyné gazdag életművének széleskörű elemzését, ezért a források közül főként azokra hivatkoztam, amelyek legszemléletesebben illusztrálják írásom fő tézisé.

Földrajzi táj a nemzetépítés folyamatában

Kalotaszeg felfedezése viszonylag kései esemény abban a folyamatban, amely a 19. század elején indult és a nemzeti közvéleményben tudatosította a karakteres magyar tájak létezését.¹⁴ Az ország és népe megismerésének vágya a reformkorban vált először társadalmi igénnyé és serkentette a hazai táj felfedezésének első mozgalmát.¹⁵ Az útikönyvek és útleírások nagy szerepet játszottak e folyamatban: ekkor váltak ki egyes magyar tájak a többiek közül, és kezdtek a nemzeti tér mint nagytáj fogalmának színekdoché jellegű metaforizációiként működni.¹⁶ Ebben a folyamatban a magyar nemzeti földrajz mitológiai kelléktárából, főként Petőfi költészete nyomán, az Alföld került ki győztesen. Az Alföld és a Tisza mint tősgyökeres magyar vidék a reformkortól kezdődően tehát töretlen népszerűségnek örvendett a nemzeti diskurzusban,¹⁷ és a 19. század derekán már a képzőművészetben is, mint a magyarság szimbóluma vált

¹⁴ KÓSA László, *A Kalotaszeg kutatás szakaszai = Kalotaszeg bibliográfiája*, szerk. ERCSEI Judit, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2001, 10. A kalotaszegi népművészet felfedezésének korszakaihoz: FÜGEDI Márta, *Reprezentáns népcsoportok a 19–20. század fordulójának népművészet-képében*, Hermann Ottó Múzeum, Miskolc, 2001, 15–21.

¹⁵ Erről lásd: PALÁDI-KOVÁCS Attila, *Táj- és népismeret a reformkorban = Magyar tájak néprajzi felfedezői, vál.*, szerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila, Gondolat, Budapest, 1985, 5–26.

¹⁶ GYÁNI, I. m., 248.

¹⁷ Az Alföld és a puszták nemzetrepresentáció funkciójáról: ALBERT Réka, *Tájak és nemzetek. Kísérlet a „nemzeti táj” fogalmának antropológiai megközelítésére*, MTA Politikai Tudományok Intézete – Etno-regionális Kutatóközpont, Budapest, 1997.; Uő., „Te a magyarnak képe vagy nagy rónaságunk!”, avagy a nemzeti tér táji reprezentációja = *Varsánytól Rititig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére*, I., szerk. BORSOS Balázs – SZARVAS Zsuzsa – VARGYAS Gábor, L'Harmattan, Budapest, 2004, 81–95.; Uő., *Kísérlet egy esszencialista nemzeti képzet antropológiai megközelítésére*, *Korall* 2009/37., 26–40.; GYÁNI, I. m., 249–250. A magyar irodalmi népiességről szóló értekezésében Horváth János így írt e folyamatról: „A népiesség idealizáló áramlata így teremtette meg fokról fokra haladva a maga magyar táj-eszményét, tette meg az alföldet a legmagyarabb népi s a legfenségebb műköltői ihletek forrásává, Tiszájával együtt a magyar jellem tájmasolatává s kész örömmel tartotta számon azon költői emlékeket, melyek népszerűsége ehhez a tájhoz fűződött.” HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faludítól Petőfig*, Akadémiai, Budapest, 1978², 246.

domináns témává.¹⁸ A hazának, mint ideális tájnak a reprezentációját a magyar nemzeti himnuszban is voltaképpen a búzatermő Alföld és a bortermő Tokaj vidéke képviseli.¹⁹

Magyarországon a kora újkortól kezdve ugyanakkor komoly hagyománya létezett a regionális széttagoltságnak is. A Felvidék és Erdély azóta is a regionális elkülönülés két nagytáji példajaként funkcionál. Tanulmányomban főként ez utóbbi tájegységre koncentrálok. Erdély helyzete a magyar nacionalizmus 19. századi kontextusában ugyanis megnyugtató módon máig sincs tisztázva, noha újabb kutatások Orbán Balázs Székelyföld-leírásai és Mikó Imre vállalkozásai, köztük az Erdélyi Múzeum-Egylet megalapítása kapcsán rámutattak arra, hogy Erdélyből sem hiányzott a 19. század közepén a „kis nemzet” és a „kis haza” tudata, tehát egy regionális identitás megteremtésére és fenntartására való törekvés.²⁰ A 19. század végén kibontakozó erdélyi turisztikai mozgalom ráadásul Kalotaszegre mint specifikus erdélyi kistájra is ráirányította a figyelmet, ám e mozgalom figyelemfelkeltő tevékenysége már annak a munkálkodásnak az eredményeként jött létre, amelyet eredetileg Gyarmathy Zsigáné végzett a régió népszerűsítése érdekében.²¹

Kalotaszeg felfedezése ugyanis egyértelműen Gyarmathy Zsigáné nevéhez kapcsolódik. A néprajztudománynak sincs még kielégítő magyarázata arra a tényre vonatkozóan, hogy az 1820–1830-as évek gazdag népismertető irodalmában miért nem akad elvétve sem erdélyi tárgyú.²² A Kalotaszegről szóló első szórványos ismertetések az 1840–1850-es években jelentek meg.²³ Ezt az időszakot a néprajztudomány azonban még a Kalotaszeg-kutatás előzményei közé sorolja. A vidék felfedezése és a kutatás első jelentős korszaka az 1885. évi országos Általános Kiállítás és az első világháború közötti harminc esztendőre tehető. Ennek a szakasznak két fontos, Gyarmathyné munkásságával párhuzamosan folyó csomópontja volt. Kalotaszeg felfedezése egyrészt az egyik legreprezentatívabb táji együtttest adta a magyar táji népművészet kánonjának, melynek összegzése Malonyay Dezső sorozatának első kötete volt.²⁴ Másrészt

¹⁸ Erről SINKÓ Katalin, *Az Alföld és az alföldi pásztorok felfedezése a külföldi és hazai képzőművészetben*, Ethnographia 1989/1–4., 121–154.

¹⁹ A nemzeti himnuszok szövegeinek a nemzeti földrajzi mitológiák megteremtésében és terjesztésében játszott szerepéről: GYÁNI, I. m., 248.

²⁰ Vö. T. SZABÓ Levente, *Erdélyiség-képzetek (és regionális történetek) a 19. század közepén* = Uő., *A tér képei*, 13–99. T. Szabó Levente nyomán az erdélyi „kishaza tudat” létezését említi: GYÁNI, I. m., 251. A népművészeti retorikában szerepet játszó fontos magyar kultúrtájak közül Torockóról lásd: KESZEG Anna, *A holdbéli völgy képzelete*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2015.

²¹ Erről szintén: T. SZABÓ, „Erdély népei”, 100–193.

²² Erről KÓSA, I. m., 10.

²³ TÉGLÁSI ERCSEI József, *Kalotaszeg vázolata*, Hon és Külföld 1842/22–23. I., 85–91.; MEREI GRACZA György, *Kalotaszeg. Kijavítás és potlék e' vidék vázolatához*, Hon és Külföld 1842/57–61., II., 225–227.; 229–232.; 233–236.; 237–240.; 241–244.; T. ERCSEI JÓZSEF, *Felelet a' Kalotaszeg vázolatára írtt kijavító és pótló bírálatra*, Hon és Külföld 1842/79–80., II., 313–316.; 317–320.; KÖVÁRY László, *A kalotaszegi magyar nép Erdélyben = Magyarország és Erdély képekben*, II., szerk. KUBINYI Ferencz – VAHOT Imre, Emich Gusztáv, Pest, 1854, 135–137.; M. Gy., *Kalotaszeg vidéke, és magyar népe*, Vasárnapi Ujság 1856. április 27., 143–144.

²⁴ MALONYAY Dezső, *A magyar nép művészete*, II., *A kalotaszegi magyar nép művészete*, Franklin-Társulat, Budapest, 1907.

Kalotaszeg szolgált terepül a táji monográfia néprajzi mintájának, mint azt Jankó János könyve bizonyítja.²⁵ A Kalotaszeg iránti érdeklődés ebben a szakaszban ugyanakkor a képzőművészetet is megihlette, hozzájárult a népnyelvi kutatás megjelenéséhez és a magyar folklorizmus történetének egyik legkorábbi kezdeményezése is a vidék nevéhez kapcsolódott.²⁶

Kósa László szerint a kedvező közlekedésföldrajzi fekvés, Kolozsvár közelsége, a korabeli életérzés, Gyarmathy Zsigáné és férje ügybuzgósága, valamint a színvonalas helyi parasztművészet egyaránt hozzájárult Kalotaszeg felfedezéséhez. Gyarmathyné annak ellenére, hogy a nagy műveltségi központoktól távol élt, jól érzekelte a kézművesség fél Európát bejáró kultuszának használati értékét és a benne rejlő szociális lehetőséget. Az összes rendelkezésre álló eszközt sikerrel mozgosította: kiállításokon és a sajtóban népszerűsítette a kalotaszegi varrottast, megnyerte a művész- és tudós értelmiség rokonszenvét, kapcsolatot talált a hazai és nemzetközi divatformálókhoz. Munkássága nyomán nemzeti és népi jelkép született, megteremtődött egy táj kiemelt tisztelete és nem utolsósorban nemzedékek jutottak kenyérkeresethez.²⁷

„A haza pedig a kalotaszegi embernek a saját faluja”²⁸

*Kalotaszeg mint autentikus nemzeti táj megteremtése és népszerűsítése
Gyarmathy Zsigáné munkásságában*

Gyarmathy Zsigáné írói pályája a kalotaszegi háziipar megteremtése érdekében végzett munkájával szoros összefüggésben bontakozott ki. A két tevékenységforma tehát elválaszthatatlan egymástól életpályája során: egyrészt a varrottas tette nevét közismertté, és ez a népszerűség írói hírnevére is kihatott, másrészt publicisztikai és szépirodalmi szövegei a régió népszerűsítését szolgálták, tehát sok esetben írásai hívták fel a figyelmet Kalotaszeg autentikus tárgyi kultúrájára. Az anyagi és diszkurzív tényezők így módon egyaránt járultak hozzá írói pályájának alakulásához. Erről ő maga így vall a *Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából* című kötetében:

Kötetekre menne azoknak az érdekes leveleknek a száma, melyeket az ország minden részéből és külföldről kapok varrottas-ügyben.²⁹ Sok jellemző van a sok levélben és az emberismeret nagy tudományában nagyon elősegíti az író embert. Különben is szoros kapcsolatban van az én szerényke irodalmi működésem

²⁵ DR. JANKÓ JÁNOS, *Kalotaszeg magyar népe. Néprajzi tanulmány*, Athenaeum, Budapest, 1892.

²⁶ KÓSA, I. m., 10.

²⁷ Uo., 11.

²⁸ Az idézet a *Tarka képek...* című kötet *A királyné lepedője és az aranyos fejkötő* fejezetéből származik. GYARMATHY ZSIGÁNÉ, *Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából*, Franklin-Társulat, Budapest, 1896, 8.

²⁹ E valóban kötetekre menő levelezés ma a Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságán a Gyarmathy család fondjában (száma: 350) található. Gyarmathyné hagyatékát külön írásban ismerttettem: TÖRÖK ZSUZSA, *Gyarmathy Zsigáné Hory Etelka hagyatéka kolozsvári közgyűjteményekben*, Ethnographia 2016/2., 291–297.

a népiparral: egyik segítette elő a másikat. Különösen a mi áldott József főherczegünk gyönyörű ismertetése³⁰ után számtalan ilyen kezdetű levelet kaptam: A „Havasok alján” élő nép kézi munkája érdekel, stb.³¹

Gyarmathyné a kalotaszegi Magyargyerőmonostoron született, ahol apja, Hory Farkas református lelkész volt és a papi hivatás mellett ő maga is verselgetett: költeményeit 1858-ban adta ki Kolozsváron.³² Olyan értelmiségi családba született tehát, ahol az irodalommal való foglalkozás az apa mintáján keresztül már gyermekkorától jelen volt az életében. Apja szerepét korai olvasmányai megválasztásában és magyarságtudatának kialakulásában később önéletrajzi narratívái állandó elemévé léptette elő. Egy kéziratban maradt, kedvenc olvasmányairól szóló fogalmazványában így írt erről:

Az én olvasmányaimmal egyszerűen és igazán úgy áll a dolog, hogy költői kedélyű édes apám (!) előbb a régi költőket akarta velem megismertetni s csak azután adta kezembe Petőfit, Aranyt és Tompát, mert hát: „mindég a jót kell a végére hagyni.”

Legelső olvasmányom volt a Csokonai „Békaegérharc”a és a Kisfaludy Sándor regéi. [...]

Aztán midőn Berzsenyi, Cucor és Kölcsey után, Vörösmarthyt, Petőfit, Aranyt és Tompát olvastam az volt ám az igazi ünnep! Azt a tiszta szent hevületet nem fogom feledni soha és sokszor kérdem magamban hogy vajjon az ujjab nemzedék érez e ilyet? Vajjon az üde fogékonyságot nem perzseli e össze azaz érzéki láz mely az irodalomban im kezd elharapózni?

Gyermekszívem minden dobbanását az töltötte be: vajha egykor én is ilyen nyelvvel, ilyen édes magyar szavakkal tudnám elmondani regéimet ott ama bizonyos kandaló előtt melynek fellesz szítva melege! A Petőfi és Arany tőzsgyökeres magyar népe, édes anyám magyar nyelvvel ott mozgott képzeletemben – a Tompa virághímes mezőin és vadrózsákkal szegélyzet erdejének a hűsében.

A faj és nyelv szeretete, a népélet iránti érdeklődés, a természet imádása akkor fogamzott meg a fiatal szívben az óta erős hajtásokban egyre nő. Azt a hő ohajtást egykor még fokozta a Jókai remek prózája: a legelső regény melyet olvastam a mindég szép Kárpáthy Zoltán volt, ezt követte a nagy írónak minden megjelenő munkája. Ezek hatása alatt asztán magam is irtam minden nap egy regényt, melyet minden estve gondosan elégettem, a mi világosan mutatja hogy néha okosabb cselekszünk gyermek korunkban mint később.³³

³⁰ Gyarmathyné *A havasok alján* című kötetéhez, melyet az író József főhercegnek ajánlott, s mely kötet Singer és Wolfner Egyetemes Regénytárának jubileumi 100. köteteként látott napvilágot, maga József főherceg (Habsburg-Lotaringiai József Károly Lajos, József nádor és Mária Dorottya württembergi hercegnő fia) írt néhány soros ajánlást. A főherceg a Magyar Országos IParegyesület és a Magyar Néprajzi Társaság védnökeként ajánlotta a kötetet az olvasók figyelmébe. Vö. GYARMATHY Zsigáné, *A havasok alján. Elbeszélések a kalotaszegi népeletről*, Singer és Wolfner, Budapest, [1891], 9–10.

³¹ GYARMATHY Zsigáné, *Azok a jó magyar úrnők = Uő., Tarka képek...*, 32.

³² HORY Farkas, *Költeményei*, Stein János, Kolozsvár, 1858. Életét és munkásságát ismertette: VERSÉNYI György, *Hory Farkas*, ItK 1896/4., 409–423.

³³ GYARMATHY Zsigáné, *Mely könyvek voltak kedvenceim*, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Kutatási és Különgyűjteményi Osztály, Ms. 1210, 1–2. fol. r.

A már gyermekkorban kialakult erős nemzeti öntudat, melynek formálódásában, mint az idézet is példázza, Gyarmathy Zsigáné apjának kulcsszerepe volt, két forrásból táplálkozhatott. Egyrészt a többnemzetiségű Magyargyerőmonostoron, ahol a lakosság egy része román volt, és Hory Farkas hivatalba lépése idején nagyban folyt az elrománosodás, az identitás megtartásának legfontosabb eszközévé vált. Maga Hory Farkas nagy szerepet játszott a gyerőmonostori magyar lakosság nemzeti öntudatának a felébresztésében és ápolásában. Versényi György szerint külön erre a célra rendelt lapokat, és olvasott fel, illetve magyarázott belőlük a népnek.³⁴ Az 1848-iki márciusi napokban Magyargyerőmonostor piacán beszédet tartott, a nemzetörtség megalakítása után pedig őt választották kapitánynak. A világosi fegyverletétel után többször végeztek házában házkutatást, őt magát is beidézték, majd szabadon bocsátották, mivel semmilyen bizonyítékot nem találtak nála. Versényi szerint Hory Farkas 1848–1849 után is mindig szabadelvű, ellenzéki férfi volt, és családjában igazi Kossuth-kultusz virágzott.³⁵

Református lelkész leányaként ugyanakkor Gyarmathyné erős nemzeti öntudatának felekezeti aspektusa is nyilvánvaló, és a protestantizmusnak a „nemzet”-ben vállalt korabeli önértelmezésével hozható összefüggésbe, mely a vallásos tartalmakon túl a szabadság, a haladás és a nemzet eszméje körül összpontosult. A protestáns egyháznak a nemzeti azonosságtudat konstrukciójával kapcsolatos korabeli önértelmezési paradigmája még az 1840-es években kezdte el hódító útját, és az 1860-as évekre a protestáns egyházi nyilvánosság uralkodó nézetrendszerévé vált.³⁶ A protestánsok, főként a reformátusok, a vallási közösségnek a „nemzetben” vállalt szerepével kapcsolatos önértelmezésüket még a reformációra vezették vissza, melyre a kereszténység eredeti tartalmához, az eredeti magyar hagyományokhoz és a nemzeti jellemhez való visszatérésként tekintettek. Elgondolásukban tehát a protestantizmus és a nemzet gondolata erőteljesen összekapcsolódott, miközben a protestantizmusnak a nemzet szolgálatában végzett érdemei is kidomborodtak.³⁷ Így a 19. század végére a refor-

³⁴ Vö. VERSÉNYI, I. m., 416. Erdély elrománosodása egyébként a 18. század végétől az erdélyi magyar értelmiség egyik legsürgetőbb problémájává vált. Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc után a románság számszerűleg tovább erősödött, ezzel szemben pedig Erdély egyes területein a szórványban élő magyarság egyre inkább feladta nemzeti önazonosságát. Az 1885-ben létrehozott Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület ily módon elsődleges céljának az Erdély területén szórványba került magyarság segélyezését és művelődésének biztosítását jelölte meg. Az elrománosodás kérdéséről lásd: ELBE István, „Erdélyt előbb-utóbb aligha el nem veszítjük”. Hermann Ottó és Kossuth Lajos levélváltása az elrománosodásról = Szöveg – emlék – kép, szerk. BOKA László – P. VÁSÁRHELYI Judit, Bibliotheca Nationalis Hungariae – Gondolat, Budapest, 2011, 247–256. A Mezőség elrománosodásának kérdéséről magam is írtam: TÖRÖK Zsuzsa, *Petelei István és az irodalom sajtóközege. Média- és társadalomtörténeti elemzés*, Ráció, Budapest, 2011, 122–129.

³⁵ VERSÉNYI, I. m., 421–422.

³⁶ Vö. HATOS Pál, *A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig*, Múltunk 2005/1., 89.

³⁷ Protestantizmus és nemzeteszmé 19. századi összefüggéseiről lásd: KÓSA László, *Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában* = Uő., *Egyház, társadalom, hagyomány*, Ethnica, Debrecen, 1993, 125–134.; Uő., *Protestáns történelemértelmezés Csehországban és Magyarországon* = *Magyarok Kelet és Nyugat között. A nemzettudat változó jelképei*, Néprajzi Múzeum, Balassi, Budapest, 1996, 135–142.; Juliane BRANDT, *A nemzeti történelem protestáns koncepciója az első világháborúig* = *Hagyomány, közösség*,

mátusok körében már erőteljesen tartotta magát az az elgondolás, mely szerint ők a haza és a nemzet legmagyarabb népe,³⁸ következőképpen a református vallást hagyományosan „magyar vallásként” emlegették. Önértelmezésükben tehát a szabadságszerető, független, semmiféle hatalmi korlátozást nem tűrő igazi magyar csakis református lehetett.³⁹

E nemzeti-regionális-felekezeti öntudat további kimunkálásában Hory Etelka férjében, az ősnemes Gyarmathy családból származó, 48-as főhadnagy Gyarmathy Zsigmondban tökéletes társra talált, akivel 1862-ben való házasságkötése után gyakorlatilag átvették a környék közművelődési, gazdasági, társadalmi és politikai vezetését. Bánffyhunyadiaként éltek, ahol Gyarmathy Zsigmond a közgazdasági, tanügyi, egyházi, társadalmi, politikai élet vezére és az összes ilyen típusú intézmény elnöke vagy igazgatója volt. 1860-ban létrehozta a Kalotaszegi Kaszinót, melynek igazgatója, majd örökös elnöke lett. 1872-ben megalapította a Kalotaszegi Takarékpénztárat, mellyel a környékbeli uzsorások felszámolásához járult hozzá. A pénzügyi kezdetektől fogva vezérigazgatója volt. Huszonnyolc éven át tevékenykedett mint gondnoksági, illetve felügyelőbizottsági elnök a bánffyhunyadi állami és községi tanintézetek élén. Huszonöt éven át volt főgondnoka a kalotaszegi református egyházmegyének. Kolozs megyében földbirtokosként is tevékeny munkásságot fejtett ki. Alapító tagja volt az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesületnek, 1896-tól tiszteletbeli tagja az Országos Történelmi Ereklye Múzeumnak. Tevékeny munkássága eredményeként a közügyek, a népnevelés és a közművelődés terén szerzett érdemei elismerésül 1888-ban királyi tanácsosi címmel tüntették ki.⁴⁰ A vidékvédő törekvések tehát a Gyarmathy házaspár mindkét tagját jellemezték.

A kalotaszegi varrottas és Gyarmathyné hírnevének a története az 1885. évi Országos Kiállításon kezdődött. Ekkor kapott felkérést arra, hogy a kiállításon rendezzen be egy kalotaszegi szobát. Gyarmathyné kiállításra való meghívásában nagy szerepet játszott Herich Károly horvát képviselő, ő javasolta ugyanis a miniszternek, hogy a kiállításra minden vidékről vigyenek egy-egy szobabelsőt. A kalotaszegi szobának nagy sikere lett, a legmagasabb főúri körök, az arisztokrácia és a művésztörténelmiség egyaránt felkarolta, terjesztését és értékesítését segítette.⁴¹ A varrottast bemutatták az 1890-es Bécsi Általános Gazdasági és Erdészeti Kiállításon és az 1896-os Ezredéves

művelődés. *Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára*, szerk. ABLONCZY Balázs – ifj. BERTÉNYI Iván – HATOS Pál – KISS Réka, BIP, Budapest, 2002, 150–159.; JULIANE BRANDT, *Felekezeti és nemzeti identitás a 19. századi Magyarországon: a protestáns egyházak*, Századvég 2003/3., 3–36. Magam is írtam már a kérdéssről: TÖRKÖK Zsuzsa, *A Wohl nők keresztség alatt. Két protestáns zsidó írói életpálya kezdete*, Századvég 2013/2., 41–58.

³⁸ Szász Károlytól idézi: BRANDT, *Felekezeti és nemzeti identitás...*, 14.

³⁹ A református vallás „magyar vallásként” való emlegetésének etnikai háttere, hogy a 19. században a protestánsok mintegy kétharmadát kitevő reformátusok 98%-a magyar nemzetiségű volt. Vö. KÓSA, *Protestáns történelemértelmezés*, 137.

⁴⁰ Vö. KOLESZÁR Lajos, *Érsekújvári Gyarmathy Zsigmond emlékezete*, k. n., Bánffyhunyadi, 1908, 9–12.

⁴¹ A varrottas terjesztésében szerepet játszó főúri körök egyes személyeire Gyarmathyné többször is visszatért Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából című munkájában. (GYARMATHY, *Tarka képek...*) A háziipar történetét ismertette: TÖRKÉS Irén, *Gyarmathy Zsigáné és a kalotaszegi háziipar története. Személyes visszaemlékezés*, Ethnographia 1989/1–4., 218–231.

Országos Kiállításon is, Párizstól Londonig Nyugat-Európában is több helyen értékesítették és még Amerikában is terjesztették. Kalotaszeg vidékén kialakult egy virágzó háziipar, amely a környék népének megélhetését biztosította, és amely Gyarmathyné szervező munkájának eredményeként jött létre.

A főúri köröknek a háziipar iránt tanúsított támogató magatartása és a kalotaszegi varrottas népszerűsége annak a 19. század végi társadalmi folyamatnak a kontextusában érthető, amely a népi műveltségnek a nemzeti kultúra szimbólumrendszerébe való beépülését, a „hagyományok tömegtermelését”⁴² eredményezte. A textiliákban manifesztálódó tradicionalizmus ugyanis rendszerint a népművészettel és a nacionalizmussal volt kapcsolatba hozható. A népművészet romantikus szemlélete a 19. század végének értelmiségi és művészkörében a nemzet romlatlanságát fejezte ki. A századvégre kialakult tehát a népművészet divatja, amely a parasztság tárgyi világát a legfelsőbb társadalmi és intellektuális körökben népszerűsítette. A 19. század második felében jelentkező paraszti reprezentációs igény kielégítésére előállított népművészeti termékek ily módon nemzeti jelentéstartalmat kaptak. A paraszti öntudat népművészeti érvényesülését az 1870-es évektől a háziipari kiállítások rendezése és a világkiállításokon a népművészeti tárgyak nagy számban való szerepeltetése is elősegítette. Az 1867-es párizsi világkiállítás nyomán született meg a „nemzeti háziipar” fogalma.⁴³ E fogalom a népművészet iránt megnyilvánuló polgári érdeklődést is jelezte. A népművészeti tárgyak vásárlása és gyűjtése tehát a hazafiság kifejeződéseként funkcionált, sok esetben ugyanakkor egy markáns 19. századvégi divatjelenség manifesztálódott benne.⁴⁴

Gyarmathy Zsigáné a kalotaszegi háziipar megteremtésével és terjesztésével kapcsolatos munkája mellett számos publicisztikai írását is a táj és a kalotaszegi tárgyi kultúra diszkurzív kimunkálásának szolgálatába állította. A rendelkezésére álló mediális lehetőségeket maximálisan kihasználta, és a korszak számos budapesti és vidéki, köztük erdélyi folyóiratában és napilapjában közölt cikkeket a varrottasról. 1886–1906 között a témával kapcsolatosan írása jelent meg a Budapesti Hírlapban, a Fővárosi Lapokban, a Hazánkban, a Képes Folyóiratban, a Képes Családi Lapokban, számtalanszor a Magyar Bazárban, a Magyar Iparban, a Nemzeti Nőnevelésben, az Új Időkben, a Vasárnapi Újságban, a Nemzetben, a Kiállítási Értesítőben, a Debreczenben, a Debreczeni Ellenőrben, a Magyar Háziasszonyban, a Délmagyarországi Közlönyben, a Pécsben, a Pécsi Figyelőben, a Pécsi Hírlapban, a Szegedi Híradóban, az Ellenzékben, az Aradi Közlönyben, az Ifjú Erdélyben és a Nagyváradban.⁴⁵ Ezek közül *A kalotaszegi varrottas eredete és újjászületése* című írásra térek ki az alábbiakban.

⁴² ERIC HOBSBAWM, *A hagyományok tömegtermelése, Európa 1870–1914 = Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény*, szerk. HOFFER Tamás – NIEDERMÜLLER Péter, MTA NKCS, Budapest, 1987, 227–297.

⁴³ BELLÁK Gábor, *Népművészet és háziipar = A népművészet a 19–20. század fordulójának művészetében és a gödöllői művésztelepen*, szerk. ÖRINÉ NAGY Cecília, Gödöllői Városi Múzeum, Gödöllő, 2006, 67.

⁴⁴ A sárközi népművészet 20. század eleji felfedezése és kereskedelmi népszerűsítése a kalotaszegi varrottashoz hasonló módon, sőt annak sikeres forgalmazásától ihletve történt. Erről lásd: SZILÁGYI Miklós, *Adatok a sárközi népművészet felfedezéséhez*, Dunatáj 1980/4., 15–21.

⁴⁵ A lapok felsorolásához Kalotaszeg bibliográfiáját használtam: *Kalotaszeg bibliográfiája*, szerk. ERCSEI Judit, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2001, 48–50.

A cikk a Magyar Iparban jelent meg 1899 márciusában és a címéhez fűzött szerkesztői lábjegyzet szerint az Országos Iparegyesület háziipari szakosztályának ugyanazon év március 12-ei ülésén olvasták fel.⁴⁶ Kézírtos másolata két példányban is megtalálható a Kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár Kutatási és Különgyűjteményi Osztályán.⁴⁷ A *kalotaszegi varrottas eredete és újjászületése* a textília ősiségét, eredetiségét mint legfontosabb érték kategóriát emelte ki az ismertetésben. A varrottas autenticitását a nemzeti földben gyökerezés metaforájával fejezte ki Gyarmathyné: „És ím, eljött az idő, hogy a magyar földben gyökerezett növény nemcsak dús virágot hajt, de gyümölcsöt is terem.”⁴⁸ A varrottas ily módon való természeti beágyazottsága, helyhez kötöttsége az otthonosság-érzés meghatározott nemzeti területhez való kötését fejezte ki az író nő megfogalmazásában. Az eredetiségről szóló további fejtegetés során azonban az is kiderül, hogy Gyarmathyné a varrottas ősiségét nem a népi kultúrából vezeti le, hanem a régiségnek egy olyan másfajta, női hagyományához köti, amely épp a 19. század második felében a nemzettudat erősödésével vált követendő társadalmi mintává:

A megnevezett minták hajdan az erdélyi úri osztály ágyneműit díszítették, s nagyban varrták a fejedelemeink „nemes leányai”, az úgynevezett „Lányok házá”-ban, és ilyen ház, – azaz egy nagyszoba – volt minden úri épületben.

Tudom, hogy ezen állítással hírneves ethnografusnak mondok ellent, de nekem határozott meggyőződése, hogy a varrottast előbb fenn a várakban varrták s onnan szállt alá a nép közé, és nem megfordítva, mint ők hiszik.⁴⁹

A 19. század második felében erős értéktartalommal telítődött, az eszményi magyar asszony szinonimájává vált „nagyasszony”⁵⁰ fogalmára való utalás tehát olyan nemzeti diskurzus környezetébe helyezte a kalotaszegi varrottas eredetét, amely épp a korban vált erőteljes szimbolikus jelentéseket, követendő mentalitást és szemléletmódot közvetítő tartalommal, miközben az erdélyiségnek is sajátos kifejeződéseként működött.⁵¹ S noha Gyarmathyné nem ismerhette Hans Naumann *Grundzüge der*

⁴⁶ GYARMATHY Zsigáné, *A kalotaszegi varrottas eredete és újjászületése*, Magyar Ipar 1899. március 19., 255–258.

⁴⁷ *A kalotaszegi varrottas eredete és újjászületése*. Írta: Gyarmathy Zsigáné, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Kutatási és Különgyűjteményi Osztály, Ms. 394. és Ms. 395. A kézirat nem Gyarmathyné írása, hanem másolat, szép kalligrafikus írással. A továbbiakban ebből a kéziratból idézek.

⁴⁸ Uo., 5.

⁴⁹ Uo., 14–15.

⁵⁰ A nagyasszony fogalmának erős felekezeti háttere is volt. Vö. SÁRAI SZABÓ Katalin, *A református nő a 19. század végétől az 1930-as évekig. A belmissziómozgalom hatása a nők egyházi működésére*, PhD-értékezés, 2010, kézirat, 21–22.

⁵¹ A Történeti-Etimológiai Szótár példái szépen jelzik e jelentésváltozás állomásait. 1506-ból hozott példája szerint a *nagyasszony* szót Szűz Mária megjelölésére használták, 1730-ból származó példájában már magas rangú, tekintélyes nő megszólításaként vagy megjelölésére használatos, 1781-től azonban már jelentős történelmi szerepű nőalak jelentésben is használták. (*A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, II., főszerk. BENKŐ Loránd, Akadémiai, Budapest, 1970, 995.) Gyarmathy Zsigáné az erdélyi nagyasszonyosságban manifesztálódó nemzeti jellegzetességről más helyen így írt: „Gróf Kornis Miklósné fiatalon, mint boldog új asszony jött Erdély bércei közé s itt szelid, jóságos modorával csakhamar

deutsche Volkskunde (1922) című munkáját, az idézet második fele kísértetiesen emlékeztet a lesüllyedt kultúrjakak (*gesunkenes Kulturgut*) elméletére, mely szerint a kultúra két rétege közül az alsó réteg úgy gyarapszik, hogy a felső rétegből a kulturális javak ide kerülnek, leszállnak, lesüllyednek.⁵²

A kalotaszegi varrottasságainak diszkurzív körülhatárolásában a nemzeti identitás kontrasztív jellege is több ízben megmutatkozott, elsősorban a más identitásoktól való egyértelmű elhatárolódás révén. Erre Gyarmathynénak főként akkor adódott lehetősége, amikor a kalotaszegi viseletet a román népviselettel tévesztették össze:

Bizony óriási járatlanság kell oda, hogy valaki ezt a viseletet oláhnak tartsa! És milyen járatlanok sokan vannak. Mikor az én csinos kalotaszegi lánycselédeimtől egy-egy vendég olá hul kér vizet, vagy a másik megkérdi – tud-e magyarul: felháborodásuknak olyan pergő szavakban adnak kifejezést, hogy ha a vendég ezt hallaná, rögtön elismerné magyarnak az oda aprozó hölgyet. Különben is nem sok ősi magyar képet láthatott az, a ki oláhnak véli a fehérgyöngyös pártát, a piros magyar vállfűzőt, a hegyes orrú kis piros-csizmát. A piros csipkés, fekete prémes, zöld posztó kis mentét „csipkés mellrevaló”-nak nevezik itt.⁵³

Az idézett részben nemcsak a viselet, hanem a cselédleányok habitusa, jellegzetesen magyarként beállított tűzrőlpattantsága is a nemzeti sajátosságok körülhatárolására hivatott. Azt sem érdemes azonban figyelmen kívül hagyni, ahogyan Gyarmathyné a viseletleírásban a színszimbolikát sem bízta a véletlenre: a fehérgyöngyös párta,

megnyerte mindazokat, a kikkel érintkezett. Jótékonyságáért áldotta a nép. Nagyon beleillett az erdélyi arisztokráciába, melynek hölgyei minden időben kimagaslottak valódi női erényeikkel. Mintha régi nagyasszonyaink szellemei még most is itt élnének hegyeink között s buzdítanák a derék úrnőket, hogy igazi asszonyok legyenek, a maiak is hasonlók hozzájuk: jó gazdasszonyok, jó anyák, kitűnő hitvesek. Minden jónak forrása a munkásság és ebben ékeskedtek mindenek fölött úgy a régi Erdély, mint az új Erdély rész leányai. Megnevezhetnénk koros úrnőket, kik családjuk tagjainak, egyházuk Ürasszatalaira együtt készítik a legfinomabb kézi munkákat bájos unokáikkal. Így látták ők is nagyanyáiktól, a mint tőlük most látják saját unokáik. Ezek a derék munkás erdélyi úrnők csaknem mindnyájan méltók lennének arra, hogy avatott toll ismertesse buzgalmukat, jótékonyságukat, derék magyar gazdasszonyosságukat. Bár ha ezeket a törülmetszett nemzeti sajátságokat ne engednék elröppenni, zárnák az idők végeig ide a mi bérceink s a mint megőrzik ormaikon a tiszta havat, úgy őriznék a »nagyasszony«-ok itt maradt erényeit is mindenha leányról leányra.” GYARMATHY Zsigáné, *Özv. gróf Kornis Miklósné = GYARMATHY, Tarka képek...*, 30.

⁵² A lesüllyedt kultúrjakak és Hans Naumann munkásságának angol nyelvű ismertetése: James R. Dow, *Hans Naumann's gesunkenes Kulturgut and primitive Gemeinschaftskultur*, *Journal of Folklore Research* 2014/1., 49–100. (Itt köszönöm meg Mikos Évának, hogy a cikke felhívta a figyelmemet, és több hasznos észrevételével segítette a tanulmány véglegesítését.) Hofer Tamás szerint a kulturális elemek „lesüllyedésének”, illetve „felemelkedésének” gondolata csupán egy olyan tudományos gondolatvilágban lehetett vitatéma, amely a népi kultúra tradíciójának mentális térképét használta. Ezen a mentális térképen ugyanis a különböző embercsoportok, etnikumok határa volt szilárd vonalakkal feltüntetve, ellentétben a populáris kultúra tradíciójának mentális térképével, ahol viszont a kultúra szintjei között húzódo határok rajzolódnak élesen ki. Az előző a német, és többek között a magyar, az utóbbi a francia-angol gondolkodásra jellemző. Vö. HOFER Tamás, *Népi kultúra, populáris kultúra. Fogalomtörténeti megjegyzések = Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás*, szerk. KISBÁN Eszter, MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 1994, 233–247.

⁵³ GYARMATHY Zsigáné, *Kalotaszegről*, Magyar Salon 1885/3., 289.

a piros magyar vállfűző és a csizmák, valamint a zöldposztó mente voltaképpen a három nemzeti színben pompáznak a leírásban szereplő parasztlányokon. Az elrománosodó Kalotaszegen azonban az sem esetleges, hogy az ott járó vendégek épp a román népviselettel téveszthetik össze a magyart, és Gyarmathyné indignált kifakadásában e feszültség is benne rejlik.

A kalotaszegi varrottas mellett Gyarmathyné számos egyéb esetben tett erőfeszítést a vidék tágabb értelemben vett tárgyi kultúrájának a nemzeti szimbólumrendszerbe való beírására. Mint az alábbi felsorolásból is kiderül, csak a magyar helyezi a fogasok kancsóit oly módon sorba, ahogy azt a kalotaszegi háztartások bizonyítják, csak a magyar ládája tulipános és csak a magyar varrottasa tarajos, fenyőágas vagy hintőkerekes:

És a mint ott van a nép költészete a mezőn csengő dalban, úgy ott van valami igaz ősmagyaros Kalotaszeg hegyei között: régen múlt idők hagyományos szokásaiból egy vidék sem őrzött meg annyit, mint ez a rész. Hamisítatlan igaz a fogasok kancsó sora: ősanýákról beszél az „ágyfűtűlvaló”-k piros vagy kék tulipánja, a tulipános ládák dús varrottasa, a padlásverő ágyak vánkosainak tarajos, fenyőágas, hintőkerekes minta-varrása.⁵⁴

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy Gyarmathyné nem a századközépi magyar táj-reprezentációk ellenében, hanem azok mellé állítva ír bele a táj földrajzi jellegzetességeibe nemzeti sajátosságokat. A magyarságot szimbolizáló földrajzi tájak századközépi hagyományát tehát nem felszámolni kívánja, hanem a nemzeti nagytáj szimbolikus rendszerébe a sajátját is integrálni igyekszik. A földrajzi táj nemzetiesítésének diszkurzív folyamatában pedig egy olyan eszközhöz nyúl, amely már korábban, Orbán Balázs Székelyföld-leírásai kapcsán is eredményesen működött: a mitologizáláshoz. Erdélynek és ezen belül Kalotaszegnek mitológiai értékeket tulajdonít. A mitologizáló szándékot az 1900-ban kiadott, gyermekeknek és serdülőknek írt *Erdélyország Tündérország* című könyvének már a címe jelzi, *Elöljáró beszéde* pedig a következőképpen szólítja meg a kötet leendő olvasóit:

Erdélyország tündérország. Azt mondják, hogy személyesítője Tündér Ilonának.

Jertek hát, ifjú csemetéi a magyar földnek, hadd vezesselek be tündérországba; igaz, hogy most egyelőre csak Bánffy-Hunyadig, Kalotaszeg vidékéig megyünk; de odáig nagyon bájos út vezet, ott pedig látunk olyan festői szép népet, hogy bizony érdemes azt megnézni.⁵⁵

A kalotaszegi tájnak tisztasága, romlatlansága, egészségessége kölcsönöz különlegeséget Gyarmathyné leírásaiban, és e romantikus tájszemlélet vezet a továbbiakban a kalotaszegi nép honszeretete intenzitásának tovább már nem fokozható leírásához.

⁵⁴ GYARMATHY Zsigáné, *Margitszigeti levél* = Uő., *Tarka képek...*, 12.

⁵⁵ GYARMATHY Zsigáné, *Erdélyország Tündérország. Mesék, igazak, apróknak, serdülteknek*, Athenaeum, Budapest, 1900.

A kalotaszegi, Gyarmathyné leírásában, magyarabb a magyarnál, magyarabb a szintén hegylakó székelynél is:

Egy darab üde tájat balzsamos hegyi levegőjével, piros arcú, piros csizmás apró népével jelez ez a pár szó: Kalotaszegi gyermekek. És a táj üdeségében, a levegő frissességében fogan meg az a mindenképp felett való ragaszkodás, mely élete fogytáig melegen él e táj szülőttének a szívében.

Minden magyar ember s különösen minden hegylakó erősen ragaszkodik otthonához; de oly mélységes, fogvatartó szeretettel egy sem, mint a kalotaszegi.⁵⁶

Gyarmathyné a természeti és a regionális kultúrtáj nemzetiesítésének folyamatában a mintaszerű, példaértékű nemzeti karakter kalotaszegi verziójának népszerűsítésére és a lokális eseményeknek a nemzeti történelem narratívájába való beírására két esetben tett jelentős erőfeszítéseket. Debreczeni Márton, a század első fele poétája és *A kióvi csata* szerzője alakjának és emlékezetének kultikus népszerűsítése esetében valójában annak, a Mikó Imre által teremtett törekvésnek a hagyományához kapcsolódott, amely egy sajátos, önálló erdélyi történet elmondását célozta meg, a maga emberileg és irodalmilag, közéletileg egyaránt felmutatható példaértékű személyiségeivel.⁵⁷ Gyarmathyné e törekvést talán még abban a tekintetben fokozta, hogy Debreczeni magyargyerőmonostori származását saját narratívái központi kérdésévé léptette elő, az elmesélteket a közvetlen, személyes környezetben hallottak tényével hitelesítve.

Az utóbbi időben többen foglalkoznak a kis parasztfiúból lett nagy emberrel, a Kióvi csata jeles költőjével: Debreczeni Mártonnal. Hát akkor, hogyne fordulnék én is felé a gyermekkori emlékek egész melegével. Hiszen ott születtem én is abban a havasalji kedves faluban, Magyar-Gyerő-Monostoron és eszmélkedésem első pirkadásában fényes szálakat szőtt az, a mi szájról szájra szállt az „igaz ember”-ről. Az igaz ember akkor már bevégezte nehéz útját, melyet lángeszének ragyogó fénye sem tudott könnyebbé tenni. Lángesze alkotásairól beszéljenek életirói, engem nemes nagy szíve érdekelt mindig.⁵⁸

Gyarmathyné szülőfaluját, Magyargyerőmonostort ugyanakkor a nemzeti közelmúlt eseményeinek szimbolikus értékű emlékhelyévé is avatta Vasvári Pál halálának körülményeit elmesélő írásaiban. Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején honvédőrnagy Vasvárit 1849 júliusában Erdélyben, a Gyalui-havasokban ölték meg az Avram Iancu által vezetett román csapatok. A Funtinel nevű fennsíkon lezajlott ütközet előtt Vasvári csapatai kalotaszegi falvakban oszlottak szét, maga Vasvári pedig, Gyarmathyné elmondásában, az utolsó hat hetet Magyargyerőmonostoron töltötte. Gyarmathyné Vasvári halálát Petőfi eltűnésével állította párhuzamba, és mindkét

⁵⁶ GYARMATHY Zsigáné, *Kalotaszegi gyermekek* = Uő., *Tarka képek...*, 16.

⁵⁷ Mikó Imre ilyenszerű vállalkozásairól: T. SZABÓ, *Erdélyiség-képzetek...*, 49–66.

⁵⁸ GYARMATHY Zsigáné, *Debreczeni Márton* = Uő., *Erdélyország Tündérorság*, 73.

esetben Erdély szerepét hangsúlyozta a nemzeti hősök halálának emlékhellyé válása folyamatában.⁵⁹

Ezernyolczszáznegyvenkilencz julius havában egyszerre futott le két fényes csillag a magyar égről. Mind a kettő Erdély bércei közt tűnt le.

Az egyik csillag nap volt, ránk ontotta pazar fényét; de mikor már eltűnt, fényes neve beragyogta az egész világot. Mint egy kihalt csillag fénye tovább száll a végtelenségben, úgy a Petőfi Sándor nagy neve is akkor terjedt az idegenben, mikor ő már nem volt.

A másik csillagnak nincs is világljáró neve, de azért, míg az ifjak lelkesülni tudnak a szabadságért küzdő hősi bátorságon; a leányok ábrándozni tudnak deli, szép leventékről; a férfiak becsülni tudják az igaz férfiasságot és az anyák megtudják könnyezni a korán meghalt reményteljes fiukat, addig Vasvári Pál emléke élni fog közöttünk. Mélyen szívünkbe vésődött neve a lánglelkű szónoknak, a deli ifjú hősnek, kinek emléke élénken megmaradt e vidék népénél is: ez a hegyes-völgyes táj nem is fogja ezt a drága emléket szétfoszlatni és száll a hagyomány, mint a mese, szájról-szájra: Volt egyszer egy szépséges szőke legény, édes szavú, galambszívű, jegenye növésű, aczélskarú, a ki messzi földről jött ide a mi hegyeink közé; fehér lovon jött és hozott magával sok szép barna legényt, a kikkel megoltalmazza a magyarságot a havasi sok oláhtól.⁶⁰

A Vasváriról közölt cikkek mellett azonban Magyargyerőmonostornak a nemzeti emlékezetkánonba való beírása érdekében Gyarmathyné egy grandiózusabb erőfeszítést is tett *Monostory Katinka* című regényében.⁶¹

Gyarmathy Zsigáné szépirodalmi szövegei, elbeszélései és regényei is kivétel nélkül a kalotaszegi régió népszerűsítését szolgálták.⁶² Történeteinek helyszíneit és alakjait mindig közvetlen környezetéből válogatta. Legtöbb kötetének már alcímében is világossá tette a történetek régiós kötődését. Gyarmathyné prózáját az akadémiai irodalomtörténet az 1880-as években jelentkező, Mikszáth, Papp Dániel, Tömörkény,

⁵⁹ Gyarmathyné Debreczeni Márton és Vasvári Pál iránti kultikus magatartásának kialakulásában bizonyára szintén apjának, Hory Farkasnak volt meghatározó szerepe. Amikor például híre kelt, hogy Mikó Imre felfedezte *A kióvi csatát* és sajtó alá rendezi, Hory rögtön megírta a Vasárnapi Ujságnak Debreczeni Márton életrajzát. Vasvári Pálról is cikkezett több alkalommal, főként Vasvári elestének és eltemetésének körülményeiről. Vö. VERSÉNYI, I. m., 420–421.

⁶⁰ GYARMATHY Zsigáné, *Vasvári Pál* = Uő., *Erdélyország Tündérország*, 82. Gyarmathyné e kötetváltozat mellett számos egyéb tárcájában mesélte el Vasvári Pál halálának körülményeit. Cikkei sok esetben didaktikus célt is követtek (mint egyébként az egész *Erdélyország Tündérország* című kötet), és gyermekeknek, ifjaknak, fiatal lányoknak szánt lapokban jelentek meg. Vasváriról például a *Magyar Lányok*-ban is: GYARMATHY Zsigáné, *Vasvári Pál*, *Magyar Lányok* 1899. július 23., 54–58. Gyarmathynénak a Tutsek Anna által szerkesztett lapban való cikkeiről tágabb kontextusban: SÁRAI SZABÓ Katalin, *Polgárosodás, nemzeti identitás és nép a Magyar Lányok című folyóirat 1895/96-os évfolyamának értékrendjében*, *Ethnographia* 2001/3–4., 407–432.

⁶¹ GYARMATHY Zsigáné, *Monostory Katinka. Regény a szabadságharcz idejéből*, Athenaeum, Budapest, 1890.

⁶² Gyarmathyné szépirodalmi munkáiról lásd BARANYAI Zsolt, *Kalotaszegi paraszti életképek. Gyarmathy Zsigáné irodalmi működése*, *Ethnographia* 1989/1–4., 232–242.

Gárdonyi prózájára egyaránt jellemző újnépesség környezetébe helyezte.⁶³ S noha az újnépesség fogalmát az irodalomtörténet sem tisztázta megnyugtató módon, tény, hogy Gyarmathyné egy sajátos vidék népeletéből vett történeteivel a századvégnek a regionalitás iránt való nagyfokú érdeklődésére számíthatott, mely érdeklődés legjobb bizonyítéka Mikszáth régiós történeteinek a sikere volt.⁶⁴

Gyarmathyné azonban a *Monostory Katinkában* még egy lépéssel tovább ment: a kalotaszegi régiót a nemzeti történelem fontos emlékhelyévé írta. A regény cselekménye az 1848–1849-es forradalom időszakában játszódik. Főszereplője Monostory Katinka, az erdélyi és ezen belül kalotaszegi főúri körök szépsége, a szabadságharc lelkes híve, igazi honleány. A korszak eszméitől lelkesülve, Katinka férjül olyan férfit választ, ki a szabadságharc eszméje iránti lelkesedést csak azért hazudja, mert Katinka kezét és vele együtt vagyonát akarja megnyerni. Katinka már csak a férfi feleségeként látja be, hogy egy haszonleső, gyáva emberhez ment feleségül, kit csak megvethet. Amikor megismeri igazi ideálját, Vasvári Pált, aki valóban lelkesedik a szabadság eszméjéért, már nem marad más hátra Katinka számára sem, minthogy a harcok viharában Vasvárival együtt elvessen.

Arra a feltételezésre már a kortárs recenziók némelyike felhívta a figyelmet, hogy „az egész regény főleg abból a célból keletkezett, hogy a Vasvári Pál esesése” legyen beleszőve „egy lelkesült, de lelkesedésében megtévedt fiatal nő katasztrófájául.”⁶⁵ A regény tétje, mint ahogy címe is jelzi, valóban Monostory Katinka személyes drámájának adott szociokulturális környezetben (az erdélyi nemesi udvarházak helyzete egy többnemzetiségű vidéken) és történelmi körülmények között való elmesélése. Arra azonban a recenzensek is rámutattak, hogy Katinka férjhezmenetelének motívuma nincs túl erősen kidolgozva a regényben, és voltaképpen az egész tárgyat egy elbeszélésben elég lett volna elmondani, nem kellett volna hozzá egy regény terjedelmű munka. A kifogások ellenére a regény korabeli fogadtatása rendkívül pozitív hangnemű volt, hiszen ugyanabba a nacionalista diskurzusba íródott bele, amelybe Gyarmathyné egész irodalmi értékelése. A hazafias tematika és a regény „szűk” hazai (értsd: történelmi és nem birodalmi magyarországi) környezete már önmagában elegendő volt magyarságának és ily módon értékességének a bizonyítására. Az Ellenzék névtelen recenzense erre épp a Jókai-val való összehasonlítás révén hívta fel a figyelmet:

Mióta Jókai Mór a „szűk” hazán kívül egy „tágabb” hazát is ismer; s mióta a ketős haza „közös” érdekei jeles regényírónk szívére annyira ránehezedtek: azóta – ha nem is tudta levetközni a magyaros szint, mely őtet minden műveiben oly szépen, olyan tökéletesen jellemzi – alig akar nyújtani valami igazi „magyart”. Magyart, a kinek vére lüktetése, szíve érzelve, agya gondolatja, lelke imádsága, egy szóval szellemi lényének minden megnyilatkozása magyar legyen. A ki ne

⁶³ *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*, szerk. SÖTÉR István, Akadémiai, Budapest, 1965, 885–886.

⁶⁴ Mikszáth palóc-történeteinek sikeréről: T. SZABÓ Levente, *Mikszáth, a kételkedő modern. Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózapoétikájában*, L'Harmattan, Budapest, 2007, 13–31.

⁶⁵ (Sz.), „Monostory Katinka.” Regény a szabadságharc idejéből. Írta Gyarmathy Zsigáné. Budapest. Az Athenaeum kiadása. 243. lap. Ára 1 frt., Fővárosi Lapok 1890. február 25., 4.

ismerjen más földet, mint az ezer éves hon vérrel áztatott szent földjét, a ki ne ismerjen más örömet, csak nemzete örömét, s a kinek ne legyen nagyobb boldogsága, hazájának boldogságánál.⁶⁶

Miután pedig a recenzens a kortárs irodalom egyéb jelenségeivel is összevetette a *Monostory Katinka* erőseit és hibáit, megnyugtató módon állapította meg:

Mindent összevéve jól esik konstatálnom, hogy az irodalmi tultengés korszakában, a mikor a külföld selejtes férczelményeit halom számra fordítják s ezt a mi szüz talajunkat a szellemtelen, a hajmeresztő, a rendeletre összetákolt regényekkel elhalmozzák: akkor megjelenik „Monostory Katinka!”, mely a mi testünkéből, a mi vérünkéből való. A melyiknek egyszerű, tiszta, üde magyar hangja, magyar zamatja, magyar typusa van s a melylyel teljesen el van érve a cél: egy szép és jó regény mulattató és nemesítő hatása.

„Monostory Katinka” a Gyarmathy Zsigáné legújabb regénye nemzeti irodalmunk becses és maradandó kincse lesz.⁶⁷

A nemzeti közösség vélt és valós értékeinek (a haza- és szabadságszeretetnek), valamint a nemzeti történelem eseményeinek a kalotaszegi tájba, a kalotaszegi környezetbe való beleírása, a régió részvétele a nemzeti történelem kiemelkedő eseménysorozatában a századvégre Kalotaszeget mint autentikus magyar vidéket kanonizálta a nemzeti köztudatban.

Kalotaszeg kulturális önfelmutatásának nagy nemzeti távlatokban való elhelyezéseért Gyarmathyné a 19. század végének két reprezentatív képzőművészeti alkotása kapcsán is tett jelentős erőfeszítéseket. A Feszty-körképnek *A fejedelemszony és kísérete* című jelenetében a fogat jármára, honfoglalás kori díszítő motívumként, Feszty Árpád kalotaszegi varrottast festett. Gesztusát a történetírás utólag a jelen folytonos múltba vetítésének gyakorlataként írta le.⁶⁸ A Fővárosi Lapok tudósítása szerint azonban nem egészen biztos, hogy Feszty eredetileg is a kalotaszegi varrottásra gondolt volna, ám Gyarmathynénak a kép megnézésekor gondja volt arra, hogy az emlékkönyvi bejegyzésben a képen látható mintát a varrottassal hozza összefüggésbe:

A magyarok bejövetele úgy látszik állandó tárgya marad az érdeklődésnek. Az igazgatóság ezt látva egy óriás nagy kályhát építtetett a körképpalota aljába, úgy hogy ma már a közönség a képet nézve testileg is fölmelegedhetik. Az utóbbi napokban a képet megnézték gróf Eszterházy Mór, gróf Szapáry Istvánné a férjével, Gyarmath [!] Zsigmondné, a ki az emlékkönyvben megjegyezte, hogy a fejedelemszony fogatának a járma a kalotaszegi varrottas motívumaihoz hasonló cífraságokkal van ékesítve.⁶⁹

⁶⁶ [n. n.], „Monostory Katinka.” Gyarmathy Zsigáné regénye, *Ellenzék* 1889. november 20., 1.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Kovács Ákos, *Két körkép*, Sík, Budapest, 1997, 35–36.

⁶⁹ Fővárosi Lapok 1894. december 8., 2915.

Az is tudvalevő dolog, hogy Munkácsy Mihály a *Honfoglalás* megfestése előtt gyűjtőútra indult középkori fegyverek és ősi szláv és magyar karakterek után kutatva. Az Alföldön és Erdélyben fényképeket készített az ott élő, karakteres vonásokkal rendelkező magyar, szlovák és román emberekről.⁷⁰ Gyarmathyné leírása szerint 1891 őszén Kolozsvár után Bánffy-hunyadra is ellátogatott, és ott is végzett gyűjtőmunkát. Gyarmathyné Munkácsy kalotaszegi látogatásáról készült írásában aztán gondoskodott arról, hogy Árpád alakját a kalotaszegi típussal hozza összefüggésbe, ezúttal is bizonyítani kívánván ez utóbbi ősmagyar jellegét. Munkácsy kalotaszegi látogatásáról szóló írását ugyanis a következő zárómonddal pointírozta: „Én pedig a »Honfoglalás«-t nézve, annak főalakján elmerengek és visszaemlékszem egy csinos barna férfira, a kit többször láttam a bánffy-hunyadi vásárokon.”⁷¹

Nacionalizmus és Gyarmathyné pályájának értékelése

Gyarmathyné társadalmi tevékenységének és irodalmi munkásságának nacionalista diskurzusban való elhelyezése az író nő alakjával, személyével kapcsolatos meglátásokat is erőteljesen befolyásolta. Ezek alakításában természetesen ő maga sem volt teljes mértékben ártatlan. A korszak sajtójának átadott fényképein jól megtervezett beállításokkal regionális identitását eleve szembeszökővé tette. A Vasárnapi Ujság 1887-es évfolyamának június 19-ei száma például kalotaszegi varrottas fejkötőben ábrázolva mutatta őt be az olvasóknak.⁷² Kalotaszegi népviseletben ábrázolta az a fénykép is, amelyet szintén a Vasárnapi Ujság 1895-ös évfolyamában közzétett ismertetéshez mellékeltek a szerkesztők.⁷³ Kalotaszegiségén túlmenően azonban alakja a korabeli leírások legtöbbszörében a nagyasszonyság tradíciójának kontextusában jelent meg:

Művelt, lelkes nőkben soha nem volt szegény a magyar társadalom. Históriánk tanú mellette, mily nagy szerepet vitt a magyar nő mindig a nemzet életében. Nem azokról a történelmi nevű asszonyokról szólunk, kik a női gyöngédséggel férfit érlelt párosítva, vezérlő tényezők valának a nemzet jó és balsorsában, a kik koronákat viseltek, harcos csapatoknak állottak az élén s piros vértől ázott mezőn és a zöld asztal mellett éles fegyverrel és bölcs szóval folytak be az ország dolgaiba; azokról beszélünk, kik a női temperamentumnak inkább megfelelő csendes, békés munka, a közművelődés, a haladás, az emberszeretet terén szereztek magoknak nem muló érdemeket és a kiknek együttes munkája az egész nemzetet átélő nagy érdekeknek tett nagy szolgálatot. Ilyen asszonyokat értünk, a mikor azt mondjuk, hogy hazánkban soha nem voltak s ma sincsenek kevesebben, mint akármely más, sokkal előrehaladottabb nemzet társadalmában.

⁷⁰ Erről legutóbb: CIEGER András, *Árpád a Parlamentben. A festőművészet esete a tudománnyal és a politikával = Tény és fikció. Tudomány és művészet a nemzetépítés buvkkörében a 19. századi Magyarországon*, szerk. LAJTAI Máttyás – VARGA Bálint, MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 2015, 33.

⁷¹ GYARMATHY Zsigáné, *Munkácsy Mihály a varrottasok között = Gyarmathy, Tarka képek...*, 45.

⁷² [n. n.], *Gyarmathy Zsigáné*, Vasárnapi Ujság 1887. június 19., 412.

⁷³ y. d., *Arczképek Kolozsmegyéből*, Vasárnapi Ujság 1895. szeptember 22., 623.

Ezek között az első sorába kell helyeznünk napjainkban azt a lelkes asszonyt, kinek neve e sorok fölött áll.⁷⁴

Miközben tehát a kalotaszegi varrottas eredetét Gyarmathyné maga helyezte a 19. század második felében a szimbolikus jelentésekkel telítődött nagyasszonyság kontextusába, a fogalom a saját alakjával kapcsolatos jellemzések alapmotívumává vált a korszakban. Nem véletlenül, hiszen a nagyasszony sajátos jelentéstartalmú fogalmát a magyar történetírás épp a 19. század óta használta, és eredetileg az arisztokrácia kitüntetett helyzetben lévő nőalakjainak definiálására alkotta.⁷⁵ A nagyasszony fogalmának diszkurzív jelenléte és felerősödése a korabeli társadalomban így módon a kiemelkedő kortárs nőkre is applikálhatóvá vált. A „magyar nagyasszonyok” kifejezés a vallásos, hű feleség, gondos anya és munkás gazdasszony tulajdonságait egyesítette. Az udvari arisztokrácia körében azonban mindez már a kora újkorban a nyilvános közszereplés tényével egészült ki. E jelenség annak ellenére alakult így, hogy a mindenkorai társadalom igyekezett olyan értékrendszert kialakítani, amely a nők közéleti szerepvállalását legfeljebb csak egy szűk körre nézve fogadta el, de semmiképp sem tartotta általános érvényűnek.⁷⁶ A reformkorban ugyanakkor a vendégeket fogadó nemesi ház, a társasági élet tradicionális színtere vált a hasonló szerepperformancia megvalósításának helyévé, ahol a nagyasszonyi szerepet betöltő nő éppúgy mikro-környezetének központi figurájává válhatott, akárcsak a férje.⁷⁷ „Születni és szeretni – / Magyar hölgynek kevés!” – idézte Garay Jánostól az a 19. századi kiadvány is, amely „nemzeti dicső multunk nehány a történelem lapjaiból föleleveníthetett derék hölgyének pantheonának” [!] „első alapkövét” tette az olvasók elé.⁷⁸ A könyv mintaként állította az elmúlt korok nagyasszonyait a jelen (a 19. század) hölgyei elé, annak reményében, hogy a haza leányai „egyegy szép jellemrajz olvasásán hasonnemű tettek elkövetésére buzduland[nak] föl...”⁷⁹ Voltaképpen ugyanilyen funkciót töltött be a korszak többi hasonló kiadványa is, bár annak megítélése kötetenként változhatott, hogy épp kik kerültek a szerző meglátásában a nagyasszonyok kategóriájába.⁸⁰

⁷⁴ [n. n.], Gyarmathy Zsigáné, Vasárnapi Ujság 1887. június 19., 411.

⁷⁵ A magyar fogalomhoz hasonló kifejezés Georgina Hill 1896-os monográfiájában jelenik meg. Ő a „Great Lady” kifejezést használja azon arisztokrata hölgyekre, akik valamilyen tekintetben kiemelkedtek kortársaik közül. Georgina HILL, *Women in English Life from Medieval to Modern Times*, Richard Bentley & Son, London, 1896, 155–172. A hasonlóságot említi: VÁRKONYI Gábor, „Nekem azt kell tennem, amit mások akarnak...” *Arisztokrata nők és közelet a kora újkori Magyarországon = A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, szerk. FÁBRI Anna – VÁRKONYI Gábor, Argumentum, Budapest, 2007, 128.

⁷⁶ Erről lásd: VÁRKONYI, I. m., 123–137.

⁷⁷ Vö. LÁSZLÓ Ferenc, *A nők mint a reformkori társas élet főszereplői = A nők világa*, 161–170.

⁷⁸ KULINI NAGY Benő – SÁRVÁRY Elek, *Magyar hölgyek életrajza*, Csáthy és Társa, Debreczen, 1861, IX.

⁷⁹ Uo., XI.

⁸⁰ Beniczkné Bajza Lenke például Szilágyi Erzsébetet, Lorántffy Zsuzsannát, Széchy Máriát, Zrínyi Ilonát, Mária Teréziát és Erzsébet királynét említette a nagy magyar nőkről szóló kiadványában. (BENICZKNÉ BAJZA Lenke, *Leányok tükre. Nagy magyar nők élete*, Lampel Róbert, Budapest, [1904].) A magyar történetírás a 16–17. század nagyasszonyai között Árpád-házi Szent Erzsébetet, Szilágyi Erzsébetet, Kanizsay Orsolyát, Batthyány Ferencné Lobkowitz Poppel Évát, Lorántffy Zsuzsannát, Nyáry Krisztinát és Zrínyi Ilonát tartja számon. *Nők a magyar történelemben*, összeáll. R. VÁRKONYI Ágnes, Zrínyi, Budapest, 1997.

Az 1931-ben megjelent *Magyar Asszonyok Lexikona* mindenesetre a „magyar asszony speciális típusaként” említette Bevezetésében a nagyasszonyokat. Azokat a nőket sorolta ide, akik „önálló, irányító, sokszor sorsdöntő szerepet tölthettek be. Akik kormányozták a családot, a házat és a birtokot, amíg a férj az ország gondját viselte, küzdött a harctéren, vagy a közügyek porondján.” A lexikon ugyanakkor a nagyasszonyok magánéleti és közéleti együttes szerepvállalása mellett életpályájuk példaértékűségét is kiemelte: „akik egyénileg még a kiválók közül is kiemelkedők, s akiknek jósága, tehetsége, tudása, akarata, vagy áldozatos élete mindig követendő példaként állhat a későbbi századok asszonyai előtt...”⁸¹

A Gyarmathy Zsigáné személyével kapcsolatos korabeli leírásokban egyaránt megtalálhatók a kivételes háziasszonyi és közszereplői kvalitásokra való utalások. Gyarmathyné a régi erdélyi nagyasszonyok háztartására emlékeztető gazdasszony mintapéldájává vált a 19. század végén. A Hét b. s. szignójú cikkírója 1890-ben például egy valós (vagy fiktív) kalotaszegi személyes találkozás során tett megfigyeléseivel kívánta e képet hitelesíteni a folyóirat olvasói előtt:

Nem tudom miért, de a legyek ellen való védekezésnek e módja [a fenyőággal való elhessegetés] azt a hangulatot keltette bennem, mint ha valami régi udvarház vendégszerető asztalánál ülnék. Ezentúl is semmi, de semmi nem vallott itt arra, hogy egy regényíróné ebédlőjében vagyok. Az ablakon keresztül látom, mint sűrögnek, forognak a ház cselédei, sok-sok fehérrép, mint a hogy régen. Hajadonok, öreg asszonyok, kis pesztrák. A háziak alig vannak négyen-öten, mégis a sok szolgáló mintha alig bírná ki odakint a dolgot. A konyhából is a mozgásnak nagy és lázas dörömbölése hallatszik be. Hozzák a szószos és szószatlan erdélyi ételeket, ugyanarra a módra készítve, a hogy Apafi uram ő kegyelme szerette. Ha nem volna erdélyi fából való az asztal, hát roskadoznék az exotikus, de annál jobb erdélyi eledeles-tálak alatt. És milyen neve van az ennivalóknak! Magyarul vannak és magyar ember nem hallott róluk soha, hanem ha itt nem járt. Volt még *baraboly*⁸² is; csudálják-e hát, ha a ház asszonyára nézve egy pillanatig se járt az eszembe, hogy ime a magyar George Eliottal ülök szemben. Erdélyi írók novelláira gondoltam, mely régi udvarházak gazdájáról és gazdasszonyairól szól.⁸³

Az idézetben az I. Apafi Mihály fejedelem lakomáira való utalás, melyre Apor Péter is nosztalgiaiával emlékezett vissza *Metamorphosis Transylvaniae* című munkájában voltaképpen a 17. század egyik nagyasszonyával, a fejedelemné Bornemisza Annával teszi hasonlatossá Gyarmathyné háztartását. Azzal a Bornemisza Annáéval, aki többek között németből fordított szakácskönyve révén vált ismertté.⁸⁴ A kortárs leírásokhoz

⁸¹ BOZZAY, I. m.

⁸² A baraboly a zellerfélék családjába tartozó erna virágú növény. Répagyökerét fogyasztják.

⁸³ b. s., *Egy régi udvarház gazdasszonya*, A Hét 1890. november 16., 305–306.

⁸⁴ A szakácskönyv kiadása: BORNEMISZA Anna *Szakácskönyve 1680-ból*, közléteszi DR. LAKÓ Elemér, Kriterion, Bukarest, 1983. Ismertette: KÉRI Katalin, *Bornemissza Anna „mindentudó” szakácskönyve*, Iskolakultúra 1997/2., 90–91.

azonban maga Gyarmathy Zsigáné teremtett alapot, hiszen háztartásvezetésében, magánéletében és aktív közéleti szereplésében feltételezhetően tudatosan alkalmazkodott azokhoz a mintákhoz, amelyeket az elmúlt idők nagyasszonyai nyújtottak számára.⁸⁵

A nagyasszonyság fogalma Gyarmathyné alakjához való hozzátapadásának azonban volt egy másik következménye is. Gyarmathyné egészen kivételes és egyedülálló módon vált a korszakban annak a ténynek az élő bizonyítékává, hogy a szakmai karrier, az írói életpálya és az egészséges, jól működő, boldog családi élet összeegyeztethető. Az alakjával kapcsolatos ismertetések nem is szalasztották el őt minden adandó alkalommal az írónőkkel kapcsolatos korabeli sztereotípiák cáfolataként bemutatni. „Hogy az irodalommal is foglalkozó nő nem szükségszerűen lesz úgynevezett Blaustrumpf: azt Gyarmathy Zsigáné példája a legszembeötlőbb módon bizonyítja. [...] Társas megjelenésében semmi sem emlékeztet benne az »író« fogalmához kötni szokott sajtószerű különlegességekre”⁸⁶ – írta róla 1887-ben a Vasárnapi Ujság. Véleményét a lap nyolc év múlva is fenntartotta, hiszen a következő bekezdéssel kezdte Gyarmathynéről szóló, 1895-ben megjelent ismertetését:

Gyarmathy Zsigáné, akit már ismert az egész ország, úgy is mint kedves tollú írónőt, úgy is mint a kalotaszegi varrottas apostolnőjét, 1845 május 28-án Magyar-Győr-Monostoron született, hol atyja, Hóry Farkas, ismert költő, ref. pap volt. Már atyjától tanulta a költészet és irodalom szeretetét, anyjától pedig, a kitünő és gondos háziasszonytól azt, hogy a háztartást nem szabad elhanyagolni. Később gyakorlatilag meg is czáfolta azt a hitet, mintha az író nő nem lehetne jó háziasszony, mert ő mindig az volt, ma is az.⁸⁷

Az írói pálya és a háziasszonyi szerep e mintaszerű összeegyeztetésének kiemelése a Gyarmathynéről szóló ismertetésekben az íróiességgel kapcsolatos 19. századi előítéletek erőteljes társadalmi beágyazottságát is bizonyítja. Ugyanez, az íróiességgel kapcsolatos társadalmi vízió áll szemben Gyarmathyné életének tényleges gyakorlatával a szintén erdélyi Fanghné Gyűjtő Izabella Hory Etelkáról szóló nekrolójában. Mint vallomásából kiderül, Gyarmathyné mintaértékű életpályája számára követendő példaként is funkcionált az íróiességgel kapcsolatos személyes döntés során:

Mindig rajongtam az irodalomért, úgy szerettem volna művelői közé lépni, de én az írást valami olyan nagy dolognak, magamat olyan csekély egyéniségnek

⁸⁵ A Bornemisza Annával való összehasonlítás kapcsán még egyetlen példát említek. Akárcsak a fejedelmné, maga Gyarmathy Zsigáné is vezetett a gazdasági naplókhoz hasonló füzeteket. Ezek lelőhelye: GYARMATHY Zsigáné, *Számvetési könyvecskék 1902–1907, I–II.*, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Kutatási és Különgyűjteményi Osztály, Ms. 1727. Két, 23, illetve 49 főlőből álló noteszről van szó. Sajnos, mindkettő kizárólag csak számításokat tartalmaz, így lehetetlen ezek összefüggéseire következtetni. Mi több: Gyarmathynénak is fennmaradt a szakácskönyve, melyet szintén az említett közgyűjtemény őriz: *Gyarmathy Zsigáné szakácskönyve*, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Kutatási és Különgyűjteményi Osztály, Ms. 1298.

⁸⁶ [n. n.], *Gyarmathy Zsigáné*, Vasárnapi Ujság 1887. június 19., 412.

⁸⁷ y. d., *Arcképek Kolozsmegyéből*, Vasárnapi Ujság 1895. szeptember 22., 624.

tartottam, hogy nem mertem belefogni s beértem azzal az élvezettel, hogy történeteimet magamban kigondolva, egyet-egyet lejegyeztem az asztalfiókom számára. Íróról! ez a fogalom előttem rendkívül sok tudást, világismeretet, sőt még holmi Georges Sand-féle excentricitást is jelentett, bámulatomat keltette fel, megfélemlített és kedvemet szegte.

Akkoriban még nagyon kevés magyar nőíró volt, Beniczkyé Bajza Lenke dominált a próza terén, míg versírással többen foglalkoztak, Iduna, Kisfaludi Atala, Majtényi Flóra, Wohl Janka és mások. Annál kedvesebb meglepetésszámba ment Katinka⁸⁸ novellája, melyet még több más ilyen szépen megírott munkája követte. [...]

S ha ez az asszony, aki bár eszes, lelkileg művelt, de azért jó feleség, kitűnő gazdasszony, ellentéte mindannak, amivel az akkori idők előítélete az írónőket rágalmazni szerette, akikről azt tartották, hogy hanyag, fellegekben járó teremtesek és Isten őrizzen attól minden jóra való férfit, hogy sorsa egy ilyen kékharisnyával összehozza. Ha ez az asszony lehet írónő, miért ne lehetnék én is? Miért rejtegessem a világ előtt azt, amit úgy szeretnék nyíltan kimondani. Egy szóval, az ő példája lelkesített az írásra, amiért hálás voltam az élő, és hálás leszek az elköltözött emléke iránt.⁸⁹

A magánéleti és szakmai értelemben egyaránt példaértékű élet ily módon a korszak nacionalista diskurzusának is könnyen használható elemévé vált. Így lett Gyarmathy Zsigáné a 19. század második felének nemcsak mintaszerű írónőjévé és gazdasszonyává, a társadalmi nyilvánosságban és a magánéletben egyaránt követendő modellt, hanem a jó *magyar háziasszony* korabeli megtestesülésévé is:

Gyarmathy Zsigáné már első tekintetre eszünkbe juttatja azokat a nemes tulajdonokkal és házas erényekkel ékeskedő asszonyokat, a kik a házi családi tüzhelyet szentélynek tartva, annak szeplőtlen tisztasága érdekében életükkel kezekednek. Látva és hallva e nőket, önkénytelenül tör ki belőlünk a felkiáltás: *ilyennek kell lennie egy jó magyar házi asszonynak!* mert nincs e nőben semmi affectatio, semmi fennhéjázás, a melylyel szellemi fennsőbbiséget akarná velünk éreztetni vagy elárulni; maga a természetesség, az egyszerűség, a mely tulajdonok ragyogtatása mellett is észre kell vennünk e nőnek egész lényén a *génusz*nak fényét és vonzerejét.⁹⁰

Konklúziók

Gyarmathy Zsigáné Hory Etelka életpályája és korabeli megítélése azt a folyamatot teszi láthatóvá, mely során a nacionalizmus mint tág ideológia egyéni írói életpályák alakulásának és értékelésének fő kontextusává válik a 19. században. Nincs a század írónői közül még egy, akinek az életművét annyira meghatározta volna e nacionalista

⁸⁸ Katinka Gyarmathyné álneve, első elbeszéléseit ezzel a névvel jelentette meg.

⁸⁹ FANGHNÉ GYÚJTÓ Izabella, *Gyarmathy Zsigáné emlékezete*, Erdélyi Lapok 1910. június 1., 315–316.

⁹⁰ NAGY Albert, *Gyarmathy Zsigáné*, Aranyosvidék 1893. október 14., 1.

diskurzus, mint a Gyarmathynéét. Gyarmathy Zsigáné regionális identitásából kiválasztott írói pályája és közéleti szereplése sikeres alakulása érdekében. E regionális identitás a századvégi romantikus népszemlélet divatjának környezetében viszont épp a nacionalista érvelések fő támpontjául szolgálhatott az írói társadalmi és írói működésének értékelésében.

Gyarmathyné munkásságának pozitív megítélése e nacionalista diskurzusban ugyanakkor leggyakrabban kortársával, Beniczkyné Bajza Lenkével szembeállítva artikulálódott. A korabeli megítélés szerint Beniczkyné a külföldieskedő, kozmopolita irodalmi divat követőjeként említődött, míg Gyarmathyné írásait a század népiesszemléleti tradíciójával rokonították. A két írói életművének értékelésében tehát voltaképpen azok az érvek, szempontok is tetten érhetők, amelyek az 1870-es évek végén, az 1880-as években a kozmopolita-vita⁹¹ során fogalmazódtak meg. E tény következtetésekként három meglátáshoz vezet. 1. A kozmopolita-vita hatása a 19. század végén a női irodalom kontextusában, értékelésében is tetten érhető, ha nem is éles vita formájában, de kritikákban egyértelműen megfogalmazva. 2. A Gyarmathyné prózája kapcsán sokat emlegetett magyarosságnak kettős funkciója lehetett. Nagy-Magyarország kontextusában, főleg a Beniczkynével való szembeállítás révén, a külföldieskedés elleni érvek alapjául szolgált. Erdély felől, kisebb léptékekkel nézve, nyilvánvaló identitásmegőrző, -megerősítő szerepköre az egyre inkább elrománosodó vidéken. 3. Beniczkyné Bajza Lenke azért válhatott Gyarmathyné ellenpólusává a korabeli női próza megítélésében, mint ahogy Fanghnyé Gyűjtő Izabella is utalt e tényre, mert a női prózairodalom, kevés kivételtől eltekintve, gyakorlatilag valóban ő egyedül képviselte. A Gyarmathyné prózájának magyarosságával kapcsolatos megjegyzések tehát egy autentikus magyar prózai női hang megteremtésének a fokozott igényéről is tanúskodnak, mely nemigen létezett még a korszakban.

Mindenesetre a két korabeli, párhuzamosan bontakozó írói életmű ily módon való szembeállítása a 19. századi írói pályák konfliktusaira és belső törésvonalaira is ráirányítja a figyelmet, az írói alakulását belülről (írók között) sem homogén folyamatként, hanem számos egyéni változatban létező, versengő történetként mutatva meg.

⁹¹ A kozmopolita vitáról: KOMLÓS Aladár, A „kozmpolita költészet” vitája, It 1953/1–2., 178–193.; BALOGH Edgár, Egy elévült vita történetéhez, Korunk 1971/12., 1807–1811.